

Б64

3490p

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

БІЛОУСОВА Наталя Миколаївна

УДК 373.3.015.31:17.022.1:159.942(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ
У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ – 2012

8659

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент
РОСЬ Людмила Миколаївна,
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка,
доцент кафедри соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
БЕХ Іван Дмитрович,
Національна Академія педагогічних наук України,
директор Інституту проблем виховання;

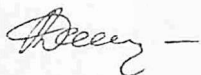
кандидат психологічних наук, професор
ЛИСЯНСЬКА Таїсія Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут філософської освіти і науки,
професор кафедри психології.

Захист відбудеться 19 грудня 2012 року о 13.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розісланий « 16 » листопада 2012 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-політичні зміни та економічні кризи, що відбуваються в українському суспільстві, впливають на моральний розвиток молодого покоління. Зниження показників моральності, підсилення егоїстичних тенденцій в особистісному розвитку молодих людей, певна деформація їх моральних цінностей призводить до викривлення у них уявлень про такі цінності як добро, милосердя, справедливість, честь, гідність, тощо. Такі несприятливі умови морального розвитку молоді ставлять перед освітою завдання розробки нових технологій з підвищення морального потенціалу зростаючої особистості, що буде спроможною усвідомлювати неповторність і самоцінність кожної людини, нести відповідальність за наслідки своїх вчинків, поводитися гідно у найскладніших життєвих ситуаціях. У зв'язку з цим наукою приділяється увага проблемі становлення морально свідомої особистості з метою формування у неї ціннісного ставлення до оточуючих та до себе, здатної будувати взаємостосунки на основі поваги до гідності кожної людини.

У психології питання розвитку моральності вивчалось на рівні особистості як такої і побіжно з цим вчені торкалися аспектів становлення у неї почуття власної гідності. В зарубіжній психології А. Маслоу розглядав почуття власної гідності в контексті задоволення потреб в приналежності й любові та самоповазі, Г. Оллпорт – як складову зрілої особистості, А. Багдура, М. Вагнер – як компонент самоцінності людини, К. Роджерс – як змістове наповнення поняття «прийняття себе». Сміслова сутність почуття власної гідності особистості визначалась Дж. Хеті як самоставлення, М. Якобі – як самоцінність, Д. Капрарою та Д. Сервоном – як відчуття, пов'язане із сферою «Я», Д. Макдавелом – як шанобливе ставлення до себе, конструкт цілісного духовного світу.

У працях російських психологів також рядоположно з іншими моральними явищами визначалось змістове навантаження почуття власної гідності особистості як ціннісне ставлення до себе та до інших (С.Л. Рубінштейн), ставлення людини до себе як до моральної особистості (І.С. Кон), моральний регулятор поведінки (В.В. Столін), шлякетність, вірність обов'язку, віра в себе, ціннісне ставлення до інших (В.Л. Гарбузов), Т.В. Коротовських, досліджуючи формування почуття власної гідності у старших дошкільників, виділила його структурні компоненти (інтелектуальний, емоційний, поведінковий) та критерії розвитку (позитивне ставлення до себе, стійке уявлення про себе, наявність моральних уявлень, рефлексія, емпатія, адекватність оцінок і самооцінок, самостійність в судженнях та вчинках).

Вітчизняні науковці в своїх дослідженнях приділяють увагу різним психологічним аспектам почуття власної гідності особистості. Так, І.Д. Бех розглядає цей феномен як особливе моральне емоційно-ціннісне ставлення людини до себе. Вчений виділив змістову основу почуття гідності, що базується на особистісній рефлексії, та такі складові зазначеного почуття: самопізнання, самосхвалення й самооцінка, які у нерозривній єдності та взаємозв'язку актуалізують належний рівень самоповаги людини. І.С. Булах викристалізовує континуум цього поняття, що включає любов до іншого та до себе, особистісну свободу й відповідальність. В.В. Рибалкою внокремлено такі соціально-психологічні та індивідуально-

психологічні риси людини з почуттям власної гідності як потреба в самоповазі, вимогливість до себе, правдивість перед собою, самовпевненість, совість, самоконтроль, почуття обов'язку, самолюбство тощо.

Особливого значення проблема розвитку моральних почуттів взагалі, і почуття власної гідності зокрема, набуває в молодшому шкільному віці, який вважається сенситивним для формування морально-духовної культури особистості (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Е. Еріксон, М.Г. Іванчук, Р.В. Павелків та ін.). Молодший школяр розмірковує про себе, розуміє, що відрізняється від інших і переживає свою індивідуальність, здійснює самооцінку, навчається бачити себе очима іншої людини, розглядати власну поведінку з позиції соціальних норм як гідну чи негідну (І.Д. Бех), підпорядковувати свої безпосередні бажання соціальним вимогам, у нього формується внутрішній план дій (Л.М. Співак).

Отже, соціальна й психолого-педагогічна значущість означеної проблеми та її недостатнє наукове вивчення в сучасній вітчизняній психології обумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: **«Психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами та планами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 28.04. 2009 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук НАПН України (протокол № 3 від 27.04.2010 р.).

Об'єктом дослідження є розвиток моральних почуттів у молодшому шкільному віці.

Предметом дослідження є психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодших школярів.

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному визначенні особливостей і психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, розробці й впровадженні розвивальної програми, спрямованої на підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Для досягнення мети визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми розвитку почуття власної гідності особистості, визначити його сутність та особливості розвитку у молодших школярів, обґрунтувати основні конструкти й психологічні чинники становлення зазначеного морального почуття у молодшому шкільному віці.

2. Підібрати та апробувати методи психодіагностики особливостей та психологічних чинників розвитку почуття власної гідності, визначити критерії та показники сформованості цього морального утворення у молодших школярів.

3. Експериментально дослідити особливості розвитку почуття власної гідності та виявити специфіку впливу психологічних чинників на розвиток зазначеного морального почуття у молодших школярів.

4. Розробити й апробувати розвивальну програму підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, класифікація, систематизація та узагальнення наукової філософської, педагогічної та психологічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* спостереження, індивідуальні та групові бесіди, анкетування, психодіагностичне тестування, проєктивний метод, метод експертних оцінок; констатувальний, формувальний та контрольний експерименти; методи статистичної обробки даних; систематизація та узагальнення якісних і кількісних даних дослідження. Обробка експериментально отриманих даних здійснювалася за допомогою 13 версії комп'ютерної програми Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) for Windows з використанням критерію рангової кореляції Спірмена, Т-критерію Вількоксона та факторного аналізу.

База дослідження. Психодіагностичне дослідження проводилося впродовж 2008-2011 рр. на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 2 та № 12 м. Чернігова та Іванівської й Количівської загальноосвітніх шкіл I-III ступенів Чернігівської області. До дослідження було залучено 134 учні молодшого шкільного віку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

– *вперше* визначено сутність поняття «почуття власної гідності молодшого школяра»; вивчено особливості розвитку, конструкти та психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодших школярів; обґрунтовано критерії (визнання власних чеснот, позитивне самоствавлення та гідна поведінка), показники та рівні розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці; виявлено особливості розвитку почуття власної гідності у молодших школярів; створено діагностичний інструментарій вивчення особливостей розвитку почуття власної гідності в молодшому шкільному віці та психологічних чинників його розвитку; обґрунтовано та впроваджено модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів; розроблено розвивальну програму підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці;

– *уточнено* психологічну сутність почуття власної гідності особистості;

– *розширено та поглиблено* уявлення про психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості та моральних почуттів у молодших школярів;

– *набула подальшого розвитку* система знань про моральний розвиток особистості, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе як до моральної особистості та його ролі в побудові взаємовідносин на основі поваги до гідності кожної людини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблений психодіагностичний інструментарій дослідження особливостей та психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці, авторська розвивальна програма підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, методичні рекомендації щодо оптимізації розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці можуть бути використані практичними психологами в роботі з батьками, вчителями та дітьми зазначеного віку. Матеріали дисертації можуть бути включені до таких

навчальних курсів підготовки майбутніх психологів та вчителів у ВНЗ як: «Вікова та педагогічна психологія», «Психокорекція», «Психологія розвитку» тощо.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2007), «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (Ніжин, 2008), «Методології та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2009), «Становлення цінностей в психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність» (Львів, 2010), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (Київ, 2012); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Формування професійної компетентності вчителя початкової школи в контексті моніторингу якості освіти» (Переяслав-Хмельницький, 2006), «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (Чернігів, 2009), Всеукраїнських наукових конференцій: «Перші сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2010) та «Другі сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011); Другому Всеукраїнському психологічному конгресі (Київ, 2010); Міжнародному науково-практичному семінарі «Світ дитинства і плинина сучасність» (Чернігів, 2009), науково-практичному семінарі «Методичні та теоретичні засади практичної психології» (Черкаси, 2005); звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М.П.Драгоманова та засіданнях кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2008-2011 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес середньої загальноосвітньої школи № 2 м. Чернігова (довідка № 47 від 18.05.2012 р.), школи № 12 м. Чернігова (довідка № 98 від 21.05.2012 р.), загальноосвітніх шкіл с. Іванівка Чернігівської обл. (довідка № 5 від 12.05.2012 р.) та с. Количівка Чернігівської обл. (довідка № 6 від 11.05.2012 р.); у роботу дитячого позаміського закладу оздоровлення та відпочинку «Кристал» м. Алушти (довідка № 10/4-195 від 08.07.2011 р.); ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка (довідка № 135 від 22.05.2012 р.), ЧОППО імені К.Д.Ушинського (довідка № 01-12/452 від 22.05.2012 р.); у формі психологічних консультацій та групових занять для батьків та дітей на базі громадської організації «Центр гармонійного розвитку людини «Перлина» м. Чернігова (довідка № 4 від 15.05.2012 р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 15 одноосібних публікаціях автора, серед яких 9 статей у фахових наукових виданнях, матеріалах конференцій та у 1 навчально-методичному посібнику «Розвиток почуття власної гідності у молодших школярів» (у співавторстві).

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 11 додатків, списку використаних джерел, який налічує 291 найменування (з них 6 іноземною мовою). Основний зміст дисертації викладено на 178 сторінках комп'ютерного набору. В тексті містяться 42 таблиці та 12 рисунків на 20 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 293 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, подані дані про обсяг та структуру роботи.

У першому розділі – *«Теоретико-методологічні засади дослідження почуття власної гідності зростаючої особистості»* – презентуються наукові погляди зарубіжних та вітчизняних вчених у галузях філософії, етики, педагогіки та психології стосовно сутності та особливостей розвитку почуття власної гідності особистості; проаналізовано психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості та моральних почуттів у молодших школярів; обґрунтовано конструкти та психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Світоглядною та методологічною базою розуміння змісту поняття «гідність» є праці філософів та етиків, у яких почуття власної гідності розглядається як «первинна цінність» людини, відчуття нею власної значущості (Дж. Роулс), форма моральної самосвідомості особистості (В.А. Малахов), джерело моральної активності людини (С.А. Серебренікова), переживання людиною власної цінності та її утвердження (М.Ф. Юрій). В.В. Кузнецов, В.О. Лозовий стверджували, що почуття гідності успішно розвивається й функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків та прав людини й громадянина.

У педагогіці почуття власної гідності розглядається Н.І. Третяк як моральне особистісне утворення, Н.Г. Ємузовою – емоційно-оцінне ставлення, Г.Г. Волковою – позитивне емоційно виражене ставлення до власної високої моральної самооцінки. О.В. Молчанова та О.В. Шишмакова вважають, що молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку почуття власної гідності і визначають наступні критерії його сформованості у молодших школярів: стійкість уявлень про себе, позитивне самоставлення, рефлексія, адекватність оцінок і самооцінок, самостійність у думках і вчинках. Згідно позицій вчених (Ф.В. Кадол, Н.В. Чиренко, О.І. Чуб та ін.), формування засад почуття власної гідності пов'язане із розвитком почуття власної значущості дитини, впевненості в собі, самоцінності, адекватної самооцінки, здатності захищати свою гідність за допомогою самоствердження в різних сферах життєдіяльності.

Аналіз наукових позицій психологів дав змогу детальніше відтворити розуміння зазначеного феномена. Так, В.В. Столін визначив почуття власної гідності як категорію моральної самосвідомості, що здійснює моральну регуляцію поведінки людини у відповідності з її ідеальним уявленням про гідність особистості взагалі. М.Й. Боришевський розглядає зазначене моральне почуття як емоційно-ціннісну форму самосвідомості особистості. За І.Д. Бехом, почуття гідності – це усвідомлення особистістю своєї самоцінності та емоційно-ціннісне переживання нею сукупності своїх моральних цінностей. В понятті «гідність», згідно позиції В.В. Рибалки, відображається самоусвідомлення й переживання людиною своєї індивідуальної, інтимної цінності.

Психологами здійснювалася спроба описати портрет людини з почуттям власної гідності, яка цінує думки інших, але при цьому, живе своїм розумом (Ч. Кулі), високо цінує себе (Т. Шибутані), сприймає себе й свої вчинки цілісно та усвідомлено

(Дж. Хетті), їй притаманні шляхетність намірів, вірність обов'язку, самостійність і незалежність мислення, віра у себе, здатність захистити й зберегти власну гідність (В.І. Гарбузов), вона поважає себе, правдива перед собою, володіє сумлінням, здійснює самоконтроль (В.В. Рибалка)

Цілим рядом вчених були визначені окремі компоненти почуття власної гідності особистості. Згідно позиції К. Роджерса, це безумовна любов до себе, ціннісне самоставлення як до особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору; М. Якобі – самоцінність; І.Д. Беха – самопізнання, самоохвалення, самооцінка та самоповага. Водночас, Ю.Є. Зайцева презентувала цілісну структуру почуття власної гідності особистості, яка включає когнітивний компонент (усвідомлення безумовної цінності людини, що виявляється в моральному ставленні до іншого), емоційний (переживання власної цінності як безумовної, самоповага) та конативний (моральна саморегуляція). Т.В. Короговських виокремила такі структурні компоненти зазначеного почуття у старших дошкільників як інтелектуальний (самопізнання, самосвідомість, самоспостереження); емоційний (самоповага, самоствердження, самопідбадьорювання); поведінковий (здатність захистити та самоудосконалювати себе, подолання недоліків в саморегуляції й самоконтролі). За позицією вченої, почуття власної гідності формується завдяки самостверженню дитини в левій діяльності, що є основою розвитку в неї самоповаги, саморегуляції та самоконтролю. І.Д. Бех пов'язував виховання почуття гідності з підняттям його до рангу відповідних цінностей як безумовних смислуотверджувальних імпульсів морально-духовної активності особистості.

Отже, в процесі теоретичного аналізу виявлено, що *почуття власної гідності особистості* – це моральне почуття, яке кристалізує емоційно-ціннісний компонент у структурі моральної самосвідомості особистості й переживається у формі емоційно-ціннісного ставлення людини до себе як до унікальної особистості, достойної поваги інших та проявляється у самоконтролі своєї поведінки, спрямованої на здійснення відповідних вчинків для утвердження й підтримки себе як особистості.

Аналіз психологічної літератури (С.І. Білозерська, В.І. Житарюк, М.Г. Іванчук, Р.В. Павелків та ін.) дозволив визначити наступні особливості становлення моральної самосвідомості молодших школярів, які детермінують розвиток їх моральних почуттів: виникнення глибинно-психологічних механізмів моральної самоідентифікації; розвиток моральної рефлексії; поява здатності аналізувати свої дії на основі моральних критеріїв, що обумовлює розвиток моральної самооцінки; актуалізація мотивації своєї поведінки моральним змістом, почуттям обов'язку, альтруїстичними установками; виникнення усвідомленого прийняття соціальних вимог тощо. Т.В. Архіреєва наголошувала, що наприкінці молодшого шкільного віку учень починає усвідомлювати не лише особливості своєї поведінки, але й риси характеру, власні переживання, почуття, думки. За І.Д. Бехом, індивідуальна емоційна зацікавленість молодшого школяра в тому, щоб бути гідним самоповаги й поваги оточуючих, зумовлює розуміння ним необхідності та емоційної потреби відповідати позитивному моральному еталону.

Отже, *почуття власної гідності молодших школярів* – це моральне почуття, яке переживається дитиною як емоційно-ціннісне ставлення до себе та до оточуючих. Цей феномен моральної самосвідомості особистості молодшого шкільного віку включає

наступні *конструкти*: моральну саморефлексію (Г.П. Васянович, В.А. Малахов, В.В. Рибалка), моральну самооцінку (І.Д. Бех, Г.Г. Волкова, П.А. Кравченко), самоцінність (Т.В. Коротовських, О.С. Мордасова, Т. Шибутані, М. Якобі), самоповагу (Ю.Є. Зайцева, К.О. Островська), моральний самоконтроль (П.А. Кравченко, В.В. Рибалка, С.В. Удовиська, О.В. Шишмакова).

Аналіз наукових позицій вчених різних напрямків та їх узагальнення дозволили обґрунтувати *психологічні чинники*, які обумовлюють та сприяють розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці: розуміння власної індивідуальності (Л.С.Виготський, М.В. Корепапова, В.В. Рибалка); позитивний образ «Я» (Т.В. Архіреєва, О.Є. Гуменюк, П. Попер, І. Раншбург); адекватна самооцінка (І.Д. Бех, О.М. Лебеденко, О.С. Мордасова); безумовне самоприйняття (К. Роджерс, А.М. Колишко); моральна саморегуляція (Ю.Є. Зайцева, Т.В. Коротовських). Теоретичний аналіз засвідчив, що на сьогодні в педагогічній та віковій психології відсутні емпіричні дослідження психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, що й стало предметом нашого експериментального вивчення.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів»* – сформульовано основні етапи та завдання дослідження, підбрано та адаптовано методи та методики констатувального експерименту, обґрунтовано критерії, рівні й показники зазначеного феномена, визначено особливості розвитку почуття власної гідності та специфіку впливу психологічних чинників на цей розвиток у дітей молодшого шкільного віку, презентовано модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів.

Дослідження особливостей розвитку конструктів почуття власної гідності у молодших школярів було здійснено за такими методами та методиками: «Мое розуміння особистісних якостей людини» (авт. І.С. Булах, модиф. Н.М. Білоусовою), написання міні-твору «Який(а) Я» (авт. А.В. Захарова), «Виявлення усвідомленості різних компонентів мотиву» (авт. О.В. Єрмолін, Є.П. Ільїн); «Сходінки моральної самооцінки» (авт. В.Г. Щур, адапт. М.І. Заміщак), метод експертних оцінок; «Моя самоцінність» (авт. М. Розенберг, модиф. Н.М. Білоусовою); бесіда «Як я поважаю себе» (авт. А.М. Щегиніна), «Коло самоповаги» (авт. Л.М. Рось); структуроване спостереження за поведінкою молодших школярів на уроках та в позаурочний час (розробл. О.В. Хухлаєвою); авторська проєктивна методика «Життєві ситуації, в яких актуалізуються прояви почуття власної гідності».

Психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодших школярів вивчалися за допомогою наступних методів та методик: «Хто Я?» (авт. М. Кун, Т. Маклартленд, адапт. Т.В. Румянцевою); бесіда «Розкажи про себе» (авт. А.М. Щегиніна); «Дослідження самооцінки» (авт. Т. Дембо, С.Я. Рубінштейн, модиф. Г.М. Прихожан), «Шкала вивчення диференційованої самооцінки молодших школярів» (авт. С. Хартер, адапт. Н.С. Чернишовою), метод експертних оцінок; «Шкала самоприйняття» (авт. С. Хартер, адапт. Н.С. Чернишовою), структуроване спостереження за взаємодіями учнів та цілеспрямоване спостереження за навчальним процесом учнів (розробл. Н.Г. Ємузовою).

У констатувальному експерименті взяли участь 134 учні молодшого шкільного віку 8-9 років.

Результати дослідження *моральної саморефлексії* свідчать, що п'ятій частині (20,90 %) учнів притаманний високий рівень її розвитку; вони виокремлюють власні моральні якості та здатні їх проаналізувати; прагнуть оцінювати власні моральні дії як гідні чи негідні; намагаються усвідомлювати мотиви та наслідки власної поведінки. Трохи більшій половині (61,94 %) учнів властивий середній рівень; ці досліджувані здатні здійснювати рефлексивний аналіз власної особистості, використовуючи незначну кількість (2-3 терміни) моральних якостей, але не завжди можуть їх прокоментувати; вони ситуативно звертаються до прикладів власних моральних дій, оцінюючи їх більшою мірою як гідні чи негідні; не в усіх ситуаціях розуміють мотиви та наслідки власної поведінки. Близько п'ятої частини (17,16 %) молодших школярів мають низький рівень, який характеризується обмеженістю чи відсутністю виокремлення й аналізу власних моральних якостей; діти цієї групи не наводять прикладів моральної поведінки, не здатні оцінити їх як гідні чи негідні, майже не усвідомлюють мотиви та наслідки власної поведінки.

Якісний і кількісний аналіз вивчення *самоповаги* показав, що високий рівень її розвитку властивий третині (33,58 %) досліджуваних, які називають власні якості, вміння, здібності та вчинки, за які поважають себе. У трохи менше половини (42,54 %) учнів виявлено середній рівень; вони переважно описують окремі, найбільш виразні власні якості, виділяють деякі вміння, за які себе поважають. Близько четвертої частини (23,28 %) учнів демонструють низький рівень самоповаги. Досліджувані цієї групи частіше посилаються на низьку оцінку власних особистісних якостей дорослими, виокремлюють лише деякі свої якості, за які поважають себе, або ж не демонструють шанобливого ставлення до себе.

Дослідження особливостей розвитку *морального самоконтролю* дозволило виявити лише 1/10 частину (10,45 %) учнів з високим рівнем, які намагаються контролювати власні дії, не бояться відстояти власну позицію і можуть протистояти тиску та приниженню власної особистості як під час взаємодії з однолітками, так і дорослими. Дещо менше половини (47,76 %) учнів демонструють середній рівень, які здатні контролювати свої емоційні реакції, але у складних життєвих ситуаціях можуть виявляти нестриманість, непродуктивну впертість. Часто вони бояться висловлювати власну позицію, можуть протистояти тиску та приниженню власної особистості переважно з боку однолітків, проте іноді в грубій формі. Серед учнів, яким притаманний низький рівень (41,79 %) є такі діти, які ще не навчилися стримувати власні емоції та керувати ними, що призводить до частих конфліктів з оточуючими, здатні принижувати однолітків, особливо тих, які не можуть чинити опір, при цьому захищають себе в ситуаціях тиску чи приниження переважно в агресивній формі; й такі досліджувані, які бояться висловлювати власні думки, схильні до підкорення, не здатні захистити себе, тому часто самі стають об'єктом приниження.

За результатами дослідження особливостей розвитку конструктів почуття власної гідності у молодшому шкільному віці було визначено показники та рівні розвитку зазначеного феномена: високий, середній, низький, обґрунтування яких здійснювалося на основі наступних критеріїв: визнання власних чеснот (Н.В. Чиренко, Н.Г. Ємузова), позитивне самоствалення (Т.В. Коротковських, С.Г. Степанов, О.В. Шишмакова), гідна поведінка (Н.Г. Ємузова, О.В. Молчанова, В.Л. Петрушенко, Н.І. Третяк, С.В. Удовицька).

Отже, для особистості молодшого шкільного віку характерні такі рівні розвитку почуття власної гідності:

– *високий* – молодші школярі презентують власне «Я» завдяки широкому обсягу особистісних якостей, позитивно їх оцінюють; виявляють ціннісне ставлення до себе незалежно від власних недоліків, пишаються собою і власними досягненнями; впевнені у собі, з повагою ставляться до інших, усвідомлюють ситуації, в яких підтримується або знецінюється їх особистість та демонструють здатність захистити власне «Я» як під час спілкування з ровесниками, так і з дорослими;

– *середній* – молодші школярі презентують власне «Я» на засадах обмеженого обсягу особистісних якостей, акцент ставлять більшою мірою на власних позитивних моральних якостях; виявляють ціннісне ставлення до себе, при цьому не усвідомлюють власні недоліки, рідше пишаються собою і власними досягненнями; не завжди впевнені у собі, в деяких ситуаціях можуть скептично ставитися до недоліків інших, чим принижують їх, ситуативно осмислюють ситуації, в яких підтримується або знецінюється їх особистість та демонструють здатність захистити власне «Я» частіше під час спілкування з ровесниками, рідше – з дорослими;

– *низький* – молодші школярі презентують власне «Я» на основі лише виразних особистісних якостей, частіше зафіксовані на слабких сторонах власної особистості; не здатні приймати себе ціннісно, такими, якими вони є; одні з них – занадто самовпевнені, зверхньо ставляться до інших дітей, висміюють їх недоліки, іноді осмислюють ситуації, в яких підтримується цінність їх особистості, агресивно реагують на ситуації, в яких вона знецінюється; інші – невпевнені у собі, схильні до підкорення, іноді осмислюють ситуації, в яких знецінюється їх особистість, при цьому бояться захистити себе як під час спілкування з ровесниками, так і з дорослими.

Аналіз особливостей розвитку конструктів почуття власної гідності та виділені критерії дозволили нам виявити вікові особливості його розвитку. Переважній більшості молодших школярів притаманний середній рівень (76,86 %) розвитку почуття власної гідності, що вказує на недостатнє розуміння ними власної індивідуальності й унікальності, неповне прийняття себе такими, якими вони є; недооцінку власних успіхів та переваг. Вони схильні ситуативно відстоювати власну точку зору у випадку її незбігу з думкою авторитетного іншого, недостатньо самостійні в судженнях, вчинках, прийнятті рішень. Іноді потреба подобатися всім і отримувати від них схвалення спонукає таких дітей до приниження, підлезування, пристосування; здатність відстоювати власну гідність проявляється ситуативно під час спілкування з ровесниками. Молодші школярі, яким притаманний низький рівень (14,18 %) диференціюються нами на тих, які некритично ставляться до себе, переоцінюють власні переваги, неаргументовано, а іноді навіть некоректно відстоюють власну точку зору; незаслужене схвалення викликає у них почуття радості; вони вимагають до себе підвищеної уваги оточуючих, що іноді призводить до підозр і обвинування інших у постійному зазіханні на їхню гідність, яку вони намагаються відстоювати, використовуючи лайливі слова, агресивні фізичні дії тощо; і на тих учнів, які на ґрунті заниженої самооцінки, невпевненості в собі демонструють незадоволеність собою, підвищену самокритичність; вони часто намагаються «догодити» іншим, бояться висловити власну позицію, стають об'єктами прини-

ження, не здатні захистити власну гідність (відчувають себе беззахисними, плачуть, звинувачують себе у недосконалості). Водночас нами виявлено учнів (8,96 %) з високим рівнем розвитку почуття власної гідності. Досліджувані рефлексують власну індивідуальність, шанобливо ставляться до себе та до оточуючих, впевнені у власній цінності, переживають гордість за себе та за свої успіхи, більш самостійні й менше підпадають під чужий вплив, здатні без остраху заявити про свою позицію, впевнені у собі, в своїх можливостях, ставляться до інших доброзичливо. Вони здатні захистити власну гідність як у складних ситуаціях взаємодії з однолітками, так і дорослими шляхом відстоювання власної особистості («я не така, як ви мене називаєте»), обґрунтування власної позиції («я вважаю, що це так, тому, що...»), акцентування на своїх правах («ви не маєте права так про мене говорити»), звернення до авторитетних осіб («давайте поговоримо з моїми батьками») тощо.

Дослідження психологічних чинників розвитку почуття власної гідності дозволило виявити дещо більше чверті (26,12 %) молодших школярів, які розуміють, що вони відрізняються від інших і осмислюють власну індивідуальність; трохи більше третини (38,06 %) учнів здатних аналізувати сильні й слабкі сторони своєї особистості, приймати себе такими, якими вони є; приблизно таку ж кількість (38,81 %) дітей, які мають позитивний образ «Я» та більше половини (64,93 %) респондентів, яким притаманна адекватна самооцінка. На основі такого позитивного сприйняття себе у дітей розвивається емоційно-ціннісне самоставлення. Водночас, виявлено учнів, у яких ще формується реалістичний образ «Я», позитивне самоставлення, здатність до адекватного оцінювання себе, безумовне самоприйняття, що ускладнює процес становлення емоційно-ціннісного ставлення до власної особистості. Результати дослідження здатності до моральної саморегуляції (на високому рівні – 18,66 %, на середньому – 47,76 %, на низькому – 33,58 %) підтверджують висновки, які існують у віковій психології, що дане моральне утворення у більшості молодших школярів перебуває в процесі становлення.

За результатами кореляційного аналізу було виокремлено зв'язки, які відображають вплив психологічних чинників на розвиток конструктів почуття власної гідності молодших школярів. Найбільш значущі зв'язки виявлено між розумінням власної індивідуальності та моральною саморефлексією ($r = 0,678$; $p \leq 0,01$), позитивним образом «Я» та самоповагою ($r = 0,672$; $p \leq 0,01$), адекватною самооцінкою та самоповагою ($r = 0,400$; $p \leq 0,01$), безумовним самоприйняттям та самоцінністю ($r = 0,588$; $p \leq 0,01$), моральною саморегуляцією та моральним самоконтролем ($r = 0,820$; $p \leq 0,01$). На становлення моральної самооцінки більшою мірою впливає здатність розуміти власну індивідуальність ($r = 0,347$; $p \leq 0,01$). Також було виявлено, що всі конструкти почуття власної гідності мають найбільші кореляційні зв'язки з моральною саморефлексією, що підтверджує позицію вчених (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах), які довели, що моральна саморефлексія збалансовує внутрішню роботу когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових моральної самосвідомості особистості.

Результати факторного аналізу підтвердили представлені вище дані й дозволили зробити наступні висновки: процес становлення почуття власної гідності молодшого школяра більшою мірою виступає в єдності з самоповагою ($F = 0,75$) та самоцінністю

= 0,65); домінуючими чинниками, які найбільший дають імпульс для розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, є становлення позитивного образу «Я» ($F = 0,84$), безумовне самоприйняття ($F = 0,81$) та адекватна самооцінка ($F = 0,52$).

Процес узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень дає змогу побудувати модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці, яка відображена на рис. 1.

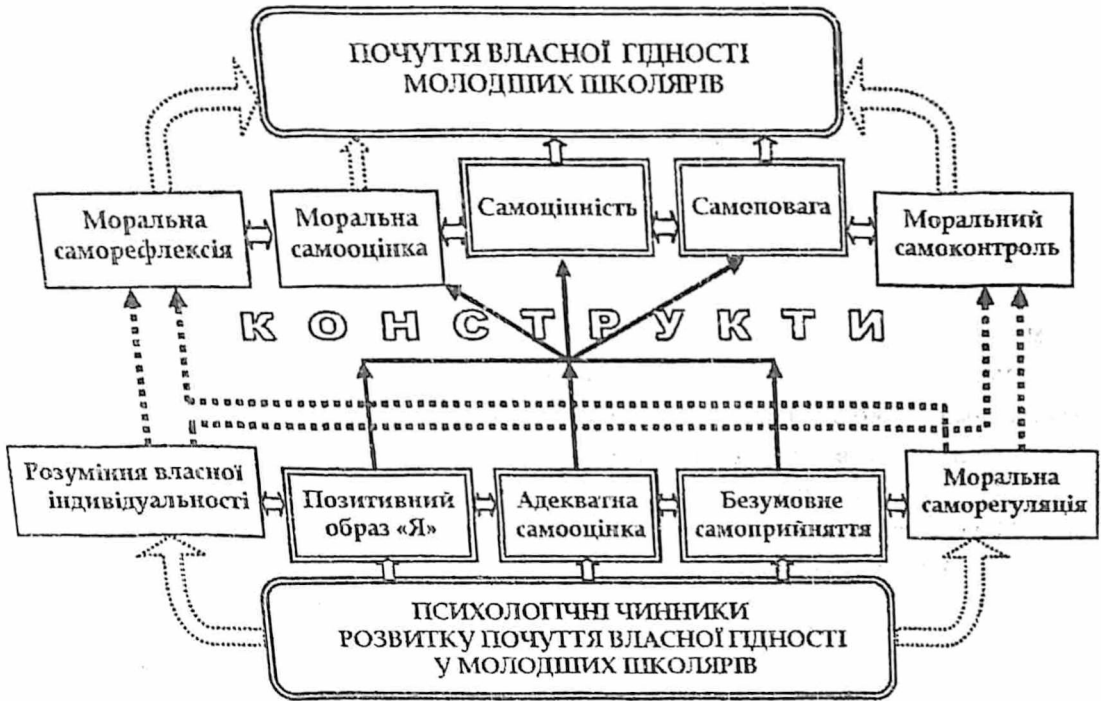

Рис. 1. Модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів

Як видно з рис. 1, розвиток почуття власної гідності у молодшому шкільному віці стає можливим завдяки активізації психологічних чинників, які обумовлюють та сприяють розвитку його основних конструктів. Слід звернути увагу на поглиблення у молодших школярів розуміння власної індивідуальності та розвиток моральної саморегуляції. Оптимізація вказаних чинників, за нашим припущенням, актуалізуватиме розвиток моральної саморефлексії, моральної самооцінки та морального самоконтролю, що, в свою чергу, забезпечить належний рівень розвитку почуття власної гідності у молодшого школяра.

Емпіричне вивчення особливостей розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці та специфіки впливу психологічних чинників на цей розвиток зумовило необхідність розробки розвивальної програми підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів. Це й визначило основні завдання формувального експерименту.

У третьому розділі – «Психологічний супровід розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці» – обґрунтовано та презентовано розвивальну програму підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів; проаналізовано якісні показники динаміки

зазначеного морального почуття у молодших школярів експериментальної та контрольної груп; розроблено методичні рекомендації практичним психологам з оптимізації розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Підґрунтям для здійснення формувального експерименту став особистісно орієнтований підхід, сутність якого полягає в утвердженні людини як найвищої цінності, розумінні та прийнятті власного «Я», свободі вибору ціннісної позиції. Спираючись на наукову позицію І.Д. Беха, вихідними положеннями особистісно орієнтованого виховання почуття власної гідності у молодших школярів стали: осмислення власної індивідуальності та унікальності, актуалізація емоційно-ціннісного ставлення до інших і до себе, адекватне розуміння та визнання себе, вміння відстоювати власну позицію, підтримувати, зберігати та захищати як власну гідність, так і гідність оточуючих людей.

З урахуванням цих положень нами була розроблена розвивальна програма підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, яка реалізовувалася впродовж року і включала в себе різноманітні форми роботи з практичними психологами, вчителями, батьками та молодшими школярами. Метою роботи з практичними психологами стало поглиблення їх знань з розвитку моральних почуттів у молодших школярів загалом та почуття власної гідності зокрема. Мета роботи з вчителями полягала у підвищенні їх психологічної компетентності в напрямку оптимізації спілкування з учнями на основі безумовного прийняття та поваги. Робота з батьками спрямовувалася на налагодження позитивних взаємин з дітьми на основі довіри, безумовної любові та піднесення цінності їх особистості й здійснювалася у формі індивідуальних і групових консультацій, тренінгових занять. Робота з молодшими школярами проводилася у формі корекційно-розвивальних занять. Основний акцент було поставлено на активізації розуміння молодшими школярами власної індивідуальності та здатності до моральної саморегуляції, а саме захищати власне «Я» в ситуаціях утиску чи приниження, стверджувати свої права та власну цінність на основі поваги до прав і цінності іншої особистості (тих психологічних чинників, які за результатами констатувального експерименту у більшості молодших школярів проявилися на середньому та низькому рівнях). Також увага приділялась розвитку позитивного образу «Я», безумовного самоприйняття та адекватної самооцінки (тих психологічних чинників, які проявилися на середньому та низькому рівнях, але у меншій кількості респондентів). Для вирішення поставлених завдань застосовувалися різноманітні методи, форми і види роботи: бесіди («Чому потрібно бути відповідальною людиною?», «За що можна поважати себе та іншого?», «Які мої дії можуть принизити іншого?»), психотехнічні вправи («Самореклама», «Як вчинити?», «Відповіді певненої у собі людини», «Лист до себе», «Позитивні твердження», «Моя відповідальність»), сюжетно-рольові ігри («Ситуації», «Достойна хода»), елементи казкотерапії («Ти потрібний», «Докори сумління», «Вчинок»), психогімнастичні вправи («Пластиліновий чоловічок», «Позбудься втомив», «Я – могутнє, сильне дерево!»), створення малюнків («Дерево гордості й сльозу», «Моя ціль»), релаксації-візуалізації («Подяка моему тілу», «Дихай спокійно»), ведення «секрет-

ного зошита». Також були проведені загальношкільні заходи: виставки малюнків, конкурс віршів та теорів, театралізація казки О. Уальда «Хлопчик-зірочка» тощо.

У межах формувального експерименту проводилась робота з молодшими школярами, які склали експериментальну групу в кількості 30 учнів четвертого класу (9-10 років). З ними було проведено 20 корекційно-розвивальних занять, що відбувалися один-два рази на тиждень у кожній підгрупі (по 15 осіб). До контрольної групи увійшли учні четвертого класу (9-10 років) у кількості 33 осіб.

Після проведення корекційно-розвивальних занять у досліджуваних експериментальній групі виявлено позитивні кількісні та якісні зміни в конструктах почуття власної гідності. З високим рівнем розвитку моральної саморефлексії стало на 13,33 % досліджуваних більше (від 26,67 % до 40,00 %). У них сформувалися більш чіткі уявлення про себе, як про особистість з почуттям власної гідності; вони стали краще осмислювати наслідки власних дій, визнавати свої недоліки на фоні позитивного емоційного ставлення до себе. Відбулося незначне зменшення кількості учнів з середнім рівнем (від 53,33 % до 50,00 %) та вдвічі менше стало дітей з низьким рівнем (від 20,00 % до 10,00 %). У показниках моральної самооцінки було виявлено збільшення кількості досліджуваних з високим рівнем (від 40,00 % до 63,33 %). Цей факт вказує на розвиток у молодших школярів вміння аналізувати як позитивні, так і негативні прояви власної особистості на основі засвоєних моральних норм. Кількість учнів з середнім рівнем зменшилася від 56,67 % до 36,67 %, а з низьким рівнем – не виявлено (до експерименту було 3,33 %). Збільшилася кількість дітей з високим рівнем самоцінності (від 53,33 % до 70,00 %). Відмічалось позитивне ставлення до себе, здатність проаналізувати як свої позитивні сторони, так і недоліки. Зменшилася кількість учнів з середнім рівнем (від 36,67 % до 30,00 %); а дітей з низьким рівнем самоцінності взагалі не було виявлено (до експерименту таких було 10,00 %). Кількість учнів з високим рівнем самоповаги збільшилася від 46,67 % до 56,67 %. Діти навчилися чітко й впевнено характеризувати власні якості характеру, вміння, здібності, вчинки, якими пишуться, виявляти гордість за власні досягнення. Показники середнього рівня не змінилися (40,00 %); кількість дітей з низьким рівнем самоповаги зменшилась від 13,33 % до 3,33 %. З високим рівнем морального самоконтролю стало на 23,33 % респондентів більше (від 6,67 % до 30,00 %). Діти цієї групи стали більш сміливими у висловлюванні власних думок, частіше почали демонструвати здатність захистити власну гідність адекватними засобами. Кількість дітей з середнім рівнем зменшилася від 70,00 % до 60,00 %, з низьким рівнем – від 23,33 % до 10,00 %.

Достовірність емпіричних даних перевірялася за Т-критерієм Вілкоксона. Було виявлено, що значущі зміни в учнів експериментальної групи відбулися в показниках морального самоконтролю ($r = 0,001$; $p \leq 0,01$), моральної самооцінки ($r = 0,005$; $p \leq 0,01$), самоцінності ($r = 0,005$; $p \leq 0,01$), моральної саморефлексії ($r = 0,008$; $p \leq 0,01$), самоповаги ($r = 0,014$; $p \leq 0,05$).

Таким чином, після проведення корекційно-розвивальних занять у молодших школярів експериментальної групи виявлено суттєві позитивні зміни (якісні та кількісні) в показниках почуття власної гідності, що відображено в табл. 1.

**Кількісні показники (%) рівнів розвитку почуття власної гідності
у молодших школярів експериментальної та контрольної груп
до і після формувального експерименту**

Рівні розвитку почуття власної гідності	Експериментальна група (N = 30)				Контрольна група (N = 33)			
	до експ.		після експ.		до експ.		після експ.	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	2	6,67	9	30,00	5	15,15	3	9,09
Середній	24	80,00	18	60,00	24	72,73	26	78,79
Низький	4	13,33	3	10,00	4	12,12	4	12,12

Як видно з табл. 1, зафіксовано збільшення кількості досліджуваних експериментальної групи з високим рівнем розвитку почуття власної гідності на 23,33 % (від 6,67 % до 30,00 %). Вони стали краще розуміти зміст моральних якостей особистості й рефлексувати їх у себе; виокремлювати якості, які характерні для людини з почуттям власної гідності; усвідомлювати свої сильні й слабкі сторони; у них з'явилось бажання самовдосконалюватися, щоб більше поважати себе та отримувати схвалення та повагу з боку оточуючих. Діти навчилися зважати на думки інших та без остраху заявляти про власну позицію, не висміювати недоліки інших, радіти їх успіхам; стали краще розуміти ситуації, в яких підтримується чи знецінюється їх особистість, навчилися захищати себе, використовуючи обґрунтування власної позиції, відстоювання своїх прав. Відбулося зменшення кількості учнів з середнім рівнем від 80,00 % до 60,00 %. Такі діти, хоча й стали краще розуміти власну особистість та адекватніше оцінювати власні моральні якості, дії, вчинки, навчилися більше поважати себе та ціннісно ставитися до себе, але при цьому не завжди здатні контролювати себе та конструктивно захищати власне «Я», поводитися гідно в складних життєвих ситуаціях. Кількість учнів з низьким рівнем розвитку почуття власної гідності зменшилося від 13,33 % до 10,00 %, у поведінці таких дітей ще не проявляється здатність утверджувати власну гідність адекватними засобами.

Значущої різниці у кількісних і якісних показниках досліджуваних контрольної групи не було виявлено.

Врахувавши результати формувального експерименту, ми розробили методичні рекомендації для практичних психологів щодо проведення просвітницької роботи з батьками та вчителями, а також профілактичної, діагностичної та корекційно-розвивальної роботи з молодшими школярами в напрямку оптимізації розвитку почуття власної гідності зростаючої особистості. Крім рекомендацій щодо дотримання умов, при яких почуття власної гідності дитини буде розвиватися, зберігатися й зміцнюватися (створення атмосфери поваги до кожної особистості; безумовне прийняття дитини; актуалізація й розвиток її рефлексивних навичок для усвідомлення й прийняття себе з власними перевагами та недоліками; створення умов для самоствердження дитини в різних видах діяльності тощо), ми запропонували наступні прийоми та техніки: візуалізації, позитивного підкріплення, створення афірмацій, логічних наслідків, інсценізації ситуацій, поетапного усвідомлення дитини поняття «почуття власної гідності», ведення «щоденника Досягнень» та інші.

Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці, визначено сутність поняття «почуття власної гідності молодшого школяра» та його конструкти, обґрунтовано критерії, рівні й показники прояву зазначеного морального почуття, розроблено модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, здійснено експериментальну апробацію розвивальної програми підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у дітей молодшого шкільного віку.

1. Почуття власної гідності особистості – це моральне почуття, яке кристалізує емоційно-ціннісний компонент в структурі моральної самосвідомості особистості й переживається у формі емоційно-ціннісного ставлення людини до себе як до унікальної особистості, достойної поваги інших та проявляється у самоконтролі своєї поведінки, спрямованої на здійснення відповідних вчинків для утвердження й підтримки себе як особистості.

2. Молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку моральних почуттів. Протягом даного вікового періоду формуються, поглиблюються, зміцнюються: цілісне уявлення дитини про себе, інтерес до нових аспектів образу «Я», усвідомлення своїх переживань, рефлексія власних моральних якостей та вчинків з позиції соціальних норм як гідних чи негідних, моральна самооцінка на основі моральних критеріїв оцінювання, почуття власної цінності, здатність до усвідомленого прийняття соціальних вимог, мотивування своєї поведінки моральним змістом, підпорядкування власних безпосередніх бажань соціальним вимогам. Наприкінці молодшого шкільного віку відбувається зростання самоповаги, впевненості в собі, самоприйняття, морального самоконтролю. Вказані вікові особливості сприяють розвитку почуття власної гідності у молодших школярів. Водночас діти зазначеного віку не завжди чітко усвідомлюють моральні принципи, за якими слід діяти, оволодіння знаннями про моральні якості ще не забезпечує відповідного морального вчинку, довільність моральних дій ще формується й потребує систематичного підкріплення з боку дорослих, що обмежує можливість розвитку їх почуття власної гідності.

3. *Почуття власної гідності молодших школярів* – це моральне почуття, яке переживається дітьми як емоційно-ціннісне ставлення до себе та до оточуючих. Як феномен моральної самосвідомості особистості молодшого шкільного віку включає наступні *конструкти: моральну саморефлексію, моральну самооцінку, самоцінність, самоповагу, моральний самоконтроль.*

4. Психологічними чинниками, які обумовлюють та сприяють розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці є: *розуміння власної індивідуальності, позитивний образ «Я», адекватна самооцінка, безумовне самоприйняття, моральна саморегуляція.*

5. Критеріями розвитку почуття власної гідності у молодших школярів виступають: *визнання власних чеснот, позитивне самоставлення та гідна поведінка.*

Процес розвитку почуття власної гідності в молодшому шкільному віці характеризується наступними рівнями: *високий*, притаманний молодшим школярам, які усвідомлюють та аналізують власні моральні якості, дії, вчинки, цінують себе як

людину незалежно від своїх недоліків, виявляють бажання змінитися на краще, поважають себе за позитивні якості, вчинки, досягнення, впевнені в собі, з повагою ставляться до інших, здатні висловлювати власну позицію, захищати власне «Я» в адекватній формі як під час спілкування з ровесниками, так і з дорослими; *середній*, властивий молодшим школярам, які здебільшого усвідомлюють та аналізують власні позитивні моральні якості, які перебільшують з метою отримання схвалення від дорослих, сумніваються в цінності власної особистості для інших, в більшості випадків поважають себе за деякі позитивні якості, іноді невпевнені в собі, в деяких ситуаціях демонструють зневажливе ставлення до однолітків, здатні висловлювати власні думки, захищати власне «Я» частіше в адекватній формі під час спілкування з ровесниками, рідше – з дорослими; *низький*, характерний для одних молодших школярів, які переважно сконцентровані на слабких сторонах власної особистості, не приймають себе такими, якими вони є і не виявляють бажання змінитися на краще, не визнають цінність власної особистості, невпевнені в собі, не знають, за що можуть поважати себе, схильні до підкорення, приниження заради задоволення потреби подобатися всім і отримувати від них схвалення, не здатні захистити власне «Я» як під час спілкування з ровесниками, так і з дорослими; та інших – які ідеалізують власне «Я», занадто самовпевнені, зверхньо ставляться до інших дітей, висміюють їх недоліки, часто відстоюють свою позицію та захищають власне «Я» в агресивній формі як під час спілкування з ровесниками, так і дорослими.

6. У молодшому шкільному віці розвиток почуття власної гідності характеризується недостатньою здатністю до моральної саморефлексії (частіше аналізують тільки позитивні сторони власної особистості, не завжди передбачають наслідки власної поведінки); моральна самооцінка у них здебільшого неадекватно завищена; вони не завжди приймають себе такими, якими вони є, переважає ціннісне ставлення до себе; поважають себе за власні якості, вчинки, досягнення; здатні контролювати свої емоційні реакції, але у складних життєвих ситуаціях демонструють нестриманість, впертість, агресивність, неповажливе ставлення до оточуючих, часто бояться висловити й відстояти власну позицію, можуть виступити на захист себе в ситуаціях знецінення їх особистості частіше під час взаємодії з однолітками, рідше – з батьками та вчителями.

7. Активізація становлення почуття власної гідності в молодшому шкільному віці досягається в процесі впровадження розвивальної програми підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, розробленої на основі особистісно орієнтованого підходу. Основний акцент при створенні корекційно-розвивальних занять має бути поставлено на поглибленні розуміння молодшими школярами власної індивідуальності та здатності до моральної саморегуляції, розвитку позитивного образу «Я», безумовного самоприйняття та адекватної самооцінки. Ефективність розроблених корекційно-розвивальних занять проявляється в більш чіткому усвідомленні молодшими школярами власної особистості, якій притаманне почуття власної гідності, кращому осмисленні наслідків власних дій, визнанні своїх недоліків на фоні позитивного емоційного ставлення до себе, підвищенні адекватності моральної самооцінки, в здатності висловлювати та відстоювати власні думки та стверджувати свої права, власну цінність на основі поваги до прав і цінностей іншої особистості.

Розроблені методичні рекомендації практичним психологам щодо оптимізації розвитку почуття власної гідності у молодших школярів.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Перспективними, на нашу думку, є дослідження соціально-психологічних умов розвитку зазначеного морального почуття у дітей молодшого шкільного віку, генези почуття власної гідності в підлітковому та юнацькому віці, вивчення відхилень в розвитку почуття власної гідності у молодших школярів та шляхи їх корекції, дослідження гендерних особливостей його розвитку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Білоусова Н.М. Становлення моральної свідомості: психологічні аспекти / Н.М. Білоусова // Дошкільне виховання. – 2005. – № 1. – С.10-11.
2. Білоусова Н.М. Виховання почуття власної гідності як основа моральної соціалізації дитини в сім'ї / Н.М. Білоусова // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. IX, ч. 4. – К., 2007. – С. 45-49.
3. Білоусова Н.М. Психологічні основи духовно-морального зростання особистості молодшого школяра / Н.М. Білоусова // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10. Вип. 6. – С. 113-116.
4. Білоусова Н.М. Розвиток почуття власної гідності у молодших школярів / Н.М. Білоусова // Початкова школа. – 2008. – № 5 (467) травень. – С.4-6.
5. Білоусова Н.М. Розвиток почуття власної гідності у підростаючої особистості засобами психологічного тренінгу / Н.М. Білоусова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Част. II. – С. 193-197.
6. Білоусова Н.М. Вивчення психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів / Н.М. Білоусова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2010. – С. 33-43.
7. Білоусова Н.М. Діагностичне дослідження розвитку почуття власної гідності у молодших школярів / Н.М. Білоусова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Т. 1. Вип. 82 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; [гол. ред. Носко М.О.]. – Чернігів: ЧНПУ, 2010. – С. 42-46. (Серія: Психологічні науки).
8. Білоусова Н.М. Готовність молодших школярів захищати власну гідність в ситуаціях приниження чи морального тиску // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Т. 1. Вип. 94 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; [гол. ред. Носко М.О.]. – Чернігів: ЧНПУ, 2011. – С. 25-29. (Серія: Психологічні науки).
9. Білоусова Н.М. Консультування батьків та вчителів з питання оптимізації розвитку почуття власної гідності у дітей молодшого шкільного віку / Н.М. Білоусова // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 10: зб. наук. праць. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 13-20.

10. Білоусова Н.М. Сім'я і школа на шляху формування морально спрямованої особистості дитини / Н.М. Білоусова // Педагогічна наука – сучасній школі: збірник наук.-прак. матеріалів Всеукраїнської конференції. – Кременець, 1999. – С. 234-238.

11. Білоусова Н.М. Виховання почуття власної гідності як основи морального розвитку особистості молодшого школяра / Н.М. Білоусова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 38. – Чернігів: ЧДПУ, 2006. – № 38. – С. 126-128.

12. Білоусова Н.М. Розуміння поняття «почуття власної гідності» суб'єктами навчально-виховного процесу / Н.М. Білоусова // Школа першого ступеня: Теорія і практика: зб. наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди. – Випуск 19. – Тернопіль: Астон, 2006. – С. 143-147.

13. Білоусова Н.М. Розвиток почуття власної гідності у молодших школярів (Концепція авторської програми «Я в світі») / Н.М. Білоусова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 49. Серія: психологічні науки: збірник наук. праць. – Чернігів: ЧДПУ, 2007. – Вип. 49. – С. 19-23.

14. Білоусова Н.М. Особливості розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе у молодших школярів / Н.М. Білоусова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 68. Серія: Психологічні науки. Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2009. – № 68. – С. 27-31.

15. Білоусова Н.М. До проблеми вивчення почуття власної гідності як феномена моральної самосвідомості особистості / Н.М. Білоусова // Матеріали II-го Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110-й річниці від дня народження Г.С. Костюка (19-20 квітня 2010 р.). – Том 1. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 39-41.

16. Білоусова Н.М. Розвиток почуття власної гідності у молодших школярів: навчально-методичний посібник / Н.М. Білоусова, Л.М. Рось. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 95 с.

АНОТАЦІЇ

Білоусова Н.М. Психологічні чинники розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2012.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Здійснено теоретичний аналіз наукових джерел в галузі філософії, педагогіки та психології з проблеми розвитку почуття власної гідності зростаючої особистості; теоретично обґрунтовано конструкти (моральна саморефлексія, моральна самооцінка, самоцінність, самоповага, моральний самоконтроль) й психологічні чинники розвитку зазначеного морального почуття у молодшому шкільному віці (розуміння власної індивідуальності, позитивний образ «Я», безумовне самоприйняття, адекватна самооцінка, моральна саморегуляція). Експериментально досліджено особливості розвитку почуття власної гідності у молодших школярів. Обґрунтовано критерії (визнання власних чеснот, позитивне самоставлення та гідна

поведінка), показники та рівні (високий, середній та низький) розвитку почуття власної гідності особистості у молодшого шкільного віку. Презентовано модель психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів.

Обґрунтовано, розроблено та апробовано розвивальну програму підвищення потенціалу психологічних чинників з розвитку почуття власної гідності у молодших школярів, доведено її ефективність та можливість застосування практичними психологами. Розроблено методичні рекомендації практичним психологам з оптимізації розвитку почуття власної гідності у молодшому шкільному віці.

Ключові слова: почуття власної гідності, почуття власної гідності молодшого школяра, моральні почуття, моральна саморефлексія, моральна самооцінка, самоцінність, самоповага, моральний самоконтроль, психологічні чинники розвитку почуття власної гідності.

Белоусова Н.М. Психологические факторы развития чувства собственного достоинства в младшем школьном возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2012.

Диссертация посвящена исследованию психологических факторов, которые обуславливают и способствуют развитию чувства собственного достоинства у детей младшего школьного возраста.

Результаты теоретических и эмпирических исследований по указанной проблеме позволили сформулировать понятие чувства собственного достоинства младших школьников как моральное чувство, которое переживается детьми в виде эмоционально-ценностного отношения к себе и окружающим. В ходе теоретического анализа литературы установлено, что чувство собственного достоинства младших школьников включает в себя следующие конструкты: моральную саморефлексию, моральную самооценку, самоценность, самоуважение и моральный самоконтроль. Психологическими факторами развития обозначенного морального чувства в младшем школьном возрасте выступают: понимание собственной индивидуальности, позитивный образ «Я», безусловное самопринятие, адекватная самооценка и моральная саморегуляция.

В результате экспериментального исследования особенностей развития конструктов чувства собственного достоинства определены критерии (признание собственных добродетелей, позитивное самоотношение и достойное поведение), показатели и уровни (высокий, средний и низкий) его развития у младших школьников. Особенностью этого развития в указанном возрасте является недостаточно развитая моральная саморефлексия, неадекватно завышенная моральная самооценка; младшие школьники не всегда принимают себя такими, какими они есть, чаще всего у них присутствует ценностное отношение к себе, самоуважение за личностные качества, поступки, достижения; они могут контролировать свои эмоциональные реакции, но в сложных ситуациях демонстрируют несдержанность, упрямство, агрессивность, неуважительное отношение к окружающим, страх высказать свою позицию, могут выступить в защиту своего «Я» чаще при взаимодействии с ровесниками, чем с родителями и учителями.

Представлена модель психологических факторов развития чувства собственного у детей данного возраста, на основе которой был разработан формирующий эксперимент.

Обосновано, разработано и апробировано развивающую программу повышения потенциала психологических факторов развития чувства собственного достоинства у младших школьников. Основной акцент при создании коррекционно-развивающих занятий было поставлено на углублении понимания младшими школьниками своей индивидуальности и обучении навыкам моральной саморегуляции, а также на развитии позитивного образа «Я», безусловного самопринятия и адекватной самооценки.

Доказана эффективность применения развивающей программы, в результате чего произошли позитивные изменения в развитии таких конструктов чувства собственного достоинства как моральной саморефлексии, моральной самооценки, морального самоконтроля. Разработаны методические рекомендации практическим психологам по оптимизации развития чувства собственного достоинства в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: чувство собственного достоинства, чувство собственного достоинства младшего школьника, моральные чувства, моральная саморефлексия, моральная самооценка, самоценность, самоуважение, моральный самоконтроль, психологические факторы развития чувства собственного достоинства.

Bilousova N. Psychological factors of development of self-esteem in primary school-aged children. – Manuscript.

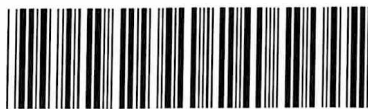
The dissertation for the scientific degree of candidate of psychological sciences in specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National pedagogical university of the name N.P. Dragomanov, Kyiv, 2012.

The thesis deals with the study on psychological factors in the development of self-esteem in primary school-aged children. The theoretical analysis of scientific sources in philosophy, pedagogy and psychology concerning problems of self-esteem of growing personality has been done, there has been provided a theoretical basis for constructs (moral self-reflection, moral self-esteem, inherent worth, self-regard, moral self-control) and psychological factors of development of this moral sense at the primary school age (understanding of their own identity, a positive self-image, absolute self-acceptance, insight, moral self-regulation). There has been made a research on the characteristics of self-esteem development in primary schoolchildren. Criteria (recognition of their own virtues, positive self-perception and decent behavior), and developmental quotients and levels (high, medium and low) of dignity in elementary school have been provided basis for. There has been presented a model of psychological factors in the development of self-esteem with primary school-aged children.

There has been provided evidence, developed and tested a developmental program to crease the capacity of psychological factors in the development of self-esteem with primary school-aged children, the effectiveness of established developmental programs and the possibility of its application by practicing psychologists. Methodic recommendations to practical psychologists to optimize the development of self-esteem with primary school-aged children have been made.

Key words: self-esteem, self-esteem primary school-aged children, moral sense, moral self-reflection, moral self-esteem, inherent worth, self-regard, moral self-control, psychological factors of developing the sense of self-respect.

НБ НПУ

100160602

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 14.11.2012 р. Формат 60x90 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк арк. 0,9. Обл.-вид. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 617.

Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.

Тел. 65-17-99

Chnpu.tipograf@gmail.com

